

Ы.А. Құттымұратова

PhD, доцент

*Әжінияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институты,
Нукус, Қарақалпақстан*

«КӨК БӨРІ» КОНЦЕПТИСІНІҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ОРНЫ: ҚАЗАҚ, ӨЗБЕК ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада «Көк бөрі» концептісінің түркі халықтарының – қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдеріндегі лингвомәдени ерекшеліктері прагматикалық және мәдениетаралық аспектілер негізінде талданады. Ежелгі түркі мифологиясында ерекше орын алатын көк бөрі бейнесі әртүрлі этностардың тілдік санасында рухани күш, еркіндік пен батырлықтың символы ретінде қалыптасқан. Мақалада көк бөрі туралы мифтер, мақал-мәтелдер мен көркем мәтіндердегі көріністері салыстырмалы лингвистикалық тұрғыдан сараланып, ортақ және ұлттық ерекшеліктері ашылып көрсетіледі. Сонымен қатар «көк» және «бөрі» сөздерінің семантикалық-құрылымдық табиғаты үш тілде қарастырылып, олардың концептуалдық аясы айқындалады.*

***Тірек сөздер:** көк бөрі, мифология, түркі халықтары, лингвомәдениет, прагматикалық талдау, мәдениетаралық ұғым, қазақ тілі, өзбек тілі, қарақалпақ тілі, тотемдік бейне, символ.*

Кіріспе. «Көк көк бөрі, мифология, түркі халықтары, лингвомәдениет, прагматикалық талдау, мәдениетаралық ұғым, қазақ тілі, өзбек тілі, қарақалпақ тілі, тотемдік бейне, символ. бөрі» ұғымы ежелгі түркі мифологиясында киелі жануар – ата-баба тотемі ретінде көрінеді. Бұл ұғымның шығу тегі аңыздарға, әсіресе Қытай жылнамаларындағы түркілердің шығу мифіне (ашина руының қасқырдан тарауы) байланысты. Көк (аспан түсі) – көне түркі дүниетанымында киелі ұғым, сондықтан көк бөрі – аспандық, қасиетті бөріні білдіреді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, лингвомәдени талдау, семантикалық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылды. Мақалада ғылыми әдебиеттер, фольклорлық деректер (эпос, аңыз, ертегі), заманауи мәтіндер мен сөздіктер негізінде талдау жүргізілді. Қазақ, өзбек және қарақалпақ тіліндегі «бөрі», «қасқыр», «көк бөрі» ұғымдарының концептуалдық құрылымы мен мәдени жүктемесі сарапқа

салынды. Біздің мақалада қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдеріндегі атаулар, мақал-мәтелдер мен мифологиялық сюжеттер негізінде «көк бөрі» концептісінің прагматикалық және мәдениетаралық қырлары салыстырмалы талданады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Зерттеу нәтижесінде «Көк бөрі» концептісінің үш тілде де мифологиялық және символикалық мағынаға ие екені анықталды. Қазақ тілінде «Көк бөрі» — ерлік пен рухтың, тәуелсіздіктің символы ретінде қабылданса, өзбек тілінде ол көбінесе «бұри» түрінде бейнеленіп, батырлық, айлакерлік, кейде тіпті қауіп символы ретінде ұғынылады. Қарақалпақ тілінде «Көк бөрі» ұлттық бірегейліктің, ата-баба рухының белгісі ретінде көрініс табады. Сонымен қатар, әр тілдегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерде «бөрі» бейнесінің қолданыс ерекшеліктері де салыстырылды. Түркі халықтарындағы «Көк бөрі» концептісі халықтардың тарихы, көшпелі мәдениеті, табиғатпен үйлесімі арқылы

калыптасқан терең мағыналы бейне екенін көрсетті.

Қазақ тіліндегі «Көк бөрі» концептісі.

Қазақ мифологиясында бөрі – қаһармандық пен ержүректіліктің символы. Қазақ энциклопедиясында «Көк Бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі» [2] деп көрсетілген. Ежелгі дереккөздерде (мысалы, қытай шежірелерінде) түркі қағандары мен сарбаздарының көгершін-қасқыр («Көкбөрі», «Бозқасқыр») бейнесін ұран етіп қолданғаны баяндалады. Әсіресе Түрік қағандығында сарбаздар байрақтарына көк бөрі бейнеленгені белгілі [2]. Қазақ ақыны Сүйінбай Аронұлы да «Бөрілі менің байрағым, бөрілі байрақ көтерсе...» деп жырлағанындай, көк бөрі бейнесі елдік-рухани лақап ретінде қаланған. Қазіргі қазақ әдебиеті мен мәдениетінде бөріні батылдық пен батырлықтың символы ретінде пайдаланады.

Қазақ мақал-мәтелдерінде де бөрінің мінезін бейнелейтін айтылыстар бар. Мысалы, «Қасқырды қанша асырасаң да тауға қарап ұлиды» деген мақалда адамның табиғаты өзгермейтіндігі суреттеледі [2]. Бұл мақалды қазақтар «кімде-кімді қалай тәрбиелесе де оның түп-тамыры өзгермейді» деген мағынада қолданады. Демек, қазақ тілінде көк бөрі дегенде әдетте еркіндікті, туған табиғатын жоғалтпайтын қаһармандық сипаттарды меңзейді (бөрі – тұқымды, қайсар жануар ретінде бейнеленеді).

Сонымен қатар «көк» түбірі қазақ тілінде аспанмен, биік рухани ұғымдармен астасып келеді. «Көк – киелі, қасиетті» тұжырымдары қазақ халқында жалпыға таныс болғаны белгілі (мемлекеттік туымыздың да көгілдір түсі тегін емес). Сөйтіп, қазақ мәдениетіндегі «Көк бөрі» образы – ерлік пен руханияттың тоғысқан символы ретінде байқалады.

Өзбек тіліндегі «Көк бөрі» концептісі.

Өзбек фольклорында да бөрі тотеміне қатысты аңыздар мен дастандар бар. Зерттеушілер атап өткендей, өзбек халқында «Ламан бөрі» (мүгедек бөрі), «бөрі қызы», «бөрі» сияқты аңыз ертегілерінде бөріні тайпаның қорғаушысы, жақсылық жаратушысы әрі ата-баба ретіндегі киелі тіршілік иесі деп қарастырған [4]. Яғни,

өзбек баяндары мен дастандарында бөрі – тайпаның тірегі мен жол көрсетушісі ролінде кездеседі.

Сонымен қатар «Оғызнама» эпосында (қазіргі түркі эпостарына жақын мазмұн) Оғыз қағанның жалаушасы ретінде көк түсті бөрі бейнесі айтылады. Оғыз қағанның клеймосы (ұраны) «көк бөрі» болып, бір күні жасырын келетін көк түсті бөрі оған дұшпандарды жеңетін жолды көрсетеді [3]. Жауыт сұрапақ салған уақытта көк бөрінің көмекке келіп, жауды жеңіске жеткізгені – көгершін-қасқыр бейнесінің көсемдік, тағаттылық мәнін айқындайды [3].

Өзбек мақал-мәтелдерінде бөрі туралы нақылдар сақталған. Мәселен, «Бөрі боранда қутуар» деген мақалда бөрі боран (қара дауыл) кезінде аман қалатыны айтылып, қиындықтан айла-тәсілмен құтылуды білдіреді. Бұл мақалды өзбектер «қиналған жағдайда өтіп кетудің амалын табады» деген мағынада пайдаланады. Жалпы, қазақстандық мақалдағыдай бөрінің мінезі емес, өзбек мақалында бөрі қауіпті боран арқылы аман қалатын алғыр бейне ретінде суреттеледі [5].

Практикалық тұрғыда «бөрі» сөзі өзбек тілінде де оның қасиеттерін метафоралық түрде жеткізу үшін қолданылады. Мысалы, «сен бөрі тәрізді азулы екенсің» дегенде ержүректілікті немесе айбаттылықты меңзейді. Бөрі бейнесі өзбек дастандарында (мысалы, «Гүлгүл» сияқты шығармада) да кездесіп, ол ел қорғаушысы ролінде көрінеді. Сөйтіп, өзбек тілінде «көк бөрі» ұғымы қазақ тіліндегі сияқты сықаққа, батырлыққа емес, көбіне қорғаушылыққа және кезеңге төтеп беру қабілетіне қатысты мағынада құлданады [4].

Қарақалпақ тіліндегі «Көк бөрі» концептісі.

Қарақалпақ халқы да түркі ортақ мәдени мұраның бір бөлігі ретінде бөрі бейнесін пайдаланады. Аталған халықтың ауыз әдебиетінде түлкі мен бөрі, жолбарыс сынды аңдар жайлы ертегілер кездеседі [7]. Мысалы, кейбір қарақалпақ ертегілерінде адамды алдау үшін аңдар (түлкі, бөрі) әрекет ететін сюжеттер бар. Бұл жалпыхалықтық тенденция «қасқыр көрсе – ұлып, түлкі көрсе

– айла таниды» деген түркі мақал-мәтелдерінің жалғасы іспеттес.

Нақтылы көк бөрі туралы қарақалпақ мәліметтері аз болса да, осы регионда «көкбөрі» ұғымын ескертетін дәстүр бар. Мәселен, басқа түркілерде Көкбөрі атымен белгілі ұлттық ат спорты (көкпар, бозкісік) Қарақалпақстанда да аталып өтіледі. Сондай-ақ қарақалпақ тілінде «көк» көк аспан, «бөрі» – қасқыр деген мағына беретін түбірлер сақталған. Жалпы қарақалпақ мәдениетінде бөрінің бейнесі қазақ пен өзбекке ұқсас – ерліктің, батырлықтың, сондай-ақ ақылдылық пен еркіндіктің символы ретінде қолданылуы мүмкін. Мысалы, кейбір қарақалпақ мақалдар бөріні кешірімсіз мінезбен байланыстырады (рухани дерек көздері бойынша, «Бөріні қасқырдай өсірсең де» секілді тіркестер кездеседі).

Салыстырмалы талдау мен талқылау

Қазақстан, Өзбекстан және Қарақалпақстан фольклорында «бөрі» ұғымының түбірі ортақ – ежелгі түркі бабалардың тотемі. Барлық дереккөздерде бөрі – қорғаушы, батыл тіршілік иесі ретінде өлендеуліге ие. Мысалы, қазақ хандарының туында да, Оғыз қаған дастандарында да көк түсті бөрі бейнесі ұран болып, елдік рух пен ержүректілік идеяларын білдіреді. Өзбек аңыздары мен мақалдары да бөріні тайпаның ата-бабасы, қорғаушысы ретінде суреттейді. Қарақалпақ фольклорлық шығармаларда да түлкі, бөрі сияқты аңдар арқылы тұрмыс-салт тақырыптары берілген.

Айырмашылықтар сөзбе-сөз аударатын мағынада байқалады. Қазақ мақалында бөрі табиғатына берік, еркін мінезді бейнелесе [6], өзбек мақалы бөріні қиындықты жағдайдан аман қалатын ақыл иесі ретінде сипаттайды. Бұл айырмашылық шамамен «табиғатқа байланып тұрған тұлғаның туа бітті сипаты» мен «қиындықты жеңудің амалын білетін тұлғаның сипаттары» арасындағы рөлдік дисбалансқа сай. Сонымен қатар, «көк» түбірінің мәні арасында ұқсастық бар – аспанмен байланыстырылады, яғни көк бөрі «жоғары күштің», періштелік элементтердің ұран-бейнесі ретінде көрінеді. Бұл тұста қазақ

сөзіне қосымша «көк» эпитеті оның киелі сипатын арттырады. Өзбек және қарақалпақ тілдерінде де «көкбөрі» тіркесі осы мағынада сирек қолданылса да, бөрі сөзі өз алдына күдіретті аң ретінде бағаланады. Мысалы, Советтік кезеңнен бері ұлттық санада сақталған «Көкбөрі» тың атауы (мысалы, қазақ жазушылары Захидулла Тұрарханұлының «Көкбөрінің көз жасы» романында) ел бірлігін, жаны бір ұлы елді бейнелейді.

Практикалық тұрғыдан алғанда, «бөрі» ұғымы қазіргі тілдік қолданымда әртүрлі атрибуттармен көрінеді. Қазақ жыры мен ата-бабаның образы ретінде ғана емес, қазіргі кезде де бауырмалдық, батырлық қасиеттердің символы ретінде атап өтіледі. Өзбек деңгейінде ұқсас мәлімдемелер мифологиялық шығармаларда кездеседі. Қарақалпақ тілінде күнделікті қолданыста атпен байланысты «көкбөрі» ойыны, эпостарда қасқырға жасалған салыстырулар бар. Осы үш тілдегі бөрі туралы мақал-мәтелдер мен аңыздар бір-біріне анық үйлеседі және олардың барлығы ортақ түркі этномәдениетінің нышаны болғанын көрсетеді.

Қорытынды. Қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдерінде «көк бөрі» концептісі ортақ түркілік туысты бейнелейді. Барлық дереккөзде бөрі – күшті, батыл, қорғанушы жануар. Десе де, ұлттық нақышта оның мағынасы сәл өзгеше интерпретацияланады: қазақ ұғымында бөрі – еркіндік пен намыс нышаны (табиғатын ауыспаған адамды бейнелейді), өзбек ұғымында – қиындықты жеңген ақылды қорғаушы. Қарақалпақ аңызы мен мақалдарында да бөрі – батырлық пен бейбітшілік символы ретінде көрінеді. Сонымен қатар «көк» эпитеті осы жануарға космологиялық мән береді, яғни барлық үш тілде көк бөрі образы аспан күшімен байланыстырылады. Жалпы алғанда, «көк бөрі» тұжырымдамасы түркі тілдерінде прагматикалық тұрғыдан ұқсас – ол ержүректілік пен ұлттық болмысды насихаттайтын ортақ мәдени феномен болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Көк Бөрі. Қазақша Уикипедия [Электронды ресурс] Кіру режимі: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D3%A9%D0%BA_%D0%91%D3%A9%D1%80%D1%96 Қаралған күні: 19.08.2024
2. Madazimova, M.B.Q. Religious beliefs about the wolf and its genesis. Journal NX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, (2020). - 6(6). - 100–102 p.
3. Ordabekova, K., Tulepova, S., Zholshayeva, M., & Kurkebayev, K. The concept “Wolf” in Kazakh language: Traditional conceptualisations. Journal of Language and Cultural Education. 2023. - 10(2). - 73–83 p.
4. Ruzmetova, S.A. Theoretical foundations of Uzbek folk epic. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies. – 2023. - 1(10), 89–93 p.
5. Yurtbaşı, M. Kazakh proverbs. Omniglot [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://omniglot.com/language/proverbs/kazakh.htm> Қаралған күні: 19.08.2024
6. Qishloq xo'jaligiga oid izohli lug'at. Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://www.agro.uz> Қаралған күні: 19.08.2024
7. Countries and Their Cultures. Karakalpaks. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://www.everyculture.com/wc/Tajikistan-to-Zimbabwe/Karakalpaks.html> Қаралған күні: 19.08.2024

И. А. Куттымуратова

Нукусский государственный педагогический институт им. Ажнияза, Нукус, Каракалпакстан

**КОНЦЕПЦИЯ "КОК БОРИ" НА ЯЗЫКЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ:
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА КАЗАХСКОМ,
УЗБЕКСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Аннотация. В данной статье анализируются лингвокультурные особенности концепта «Кок бөрі» в языках тюркских народов – казахском, узбекском и каракалпакском на основе прагматических и межкультурных аспектов. Образ синей печати, занимающий особое место в древнетюркской мифологии, сложился в языковом сознании различных этносов как символ духовной силы, свободы и героизма. В статье раскрываются общие и национальные особенности мифов, пословиц и выражений в художественных текстах о голубом бору с относительной лингвистической дифференциацией. Кроме того, семантико-структурная природа слов «синий» и «и» рассматривается на трех языках, определяется их концептуальная сфера.

Ключевые слова: Кок бөрі, мифология, тюркские народы, лингвокультура, прагматический анализ, межкультурное понятие, казахский язык, узбекский язык, каракалпакский язык, тотемный образ, символ.

I. A. Kuttymuratova

Azhiniyaz Nukus State Pedagogical Institute, Nukus, Karakalpakstan

**THE CONCEPT OF "KOK BORI" IN THE LANGUAGE OF THE TURKIC PEOPLES:
LINGUISTIC AND CULTURAL COMPARATIVE ANALYSIS IN THE KAZAKH,
UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES**

Abstract. This article analyzes the linguocultural features of the concept of "Kok Bori" in the languages of the Turkic peoples – Kazakh, Uzbek and Karakalpak-on the basis of pragmatic and intercultural aspects. The image of the Kok-Boru, which occupies a special place in ancient

Turkic mythology, was formed in the linguistic consciousness of various ethnic groups as a symbol of spiritual strength, freedom and heroism. The article describes myths, proverbs and sayings about the Blue Stork, their manifestations in literary texts in comparative linguistic terms, reveals common and National features. At the same time, the semantic and structural nature of the words "blue" and "Gray" is considered in three languages and their conceptual scope is determined.

Key words: Kok Bori, mythology, Turkic peoples, linguoculture, pragmatic analysis, intercultural concept, Kazakh language, Uzbek language, Karakalpak language, totem image, symbol.

References

1. Kok bori [Blue Bream] Kazakh Wikipedia [electronic resource] access mode: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D3%A9%D0%BA_%D0%91%D3%A9%D1%80%D1%96 date of review: 19.08.2024
2. Madazimova, M.B.Q. Religious beliefs about the wolf and its genesis. Journal NX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, (2020). - 6(6). - 100–102 p.
3. Ordabekova, K., Tulepova, S., Zholshayeva, M., & Kurkebayev, K. The concept “Wolf” in Kazakh language: Traditional conceptualisations. Journal of Language and Cultural Education. 2023. - 10(2). - 73–83 p.
4. Ruzmetova, S.A. Theoretical foundations of Uzbek folk epic. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies. – 2023. - 1(10), 89–93 p.
5. Yurtbaşı, M. Kazakh proverbs. Omniglot [electronic resource] access mode: <https://omniglot.com/language/proverbs/kazakh.htm> date of review: 19.08.2024
6. Qishloq xo'jaligiga oid izohli lug'at. [electronic resource] access mode: <https://www.agro.uz> Date of review: 19.08.2024
7. Countries and Their Cultures. Karakalpaks [electronic resource] access mode: <https://www.everyculture.com/wc/Tajikistan-to-Zimbabwe/Karakalpaks.html> Date of review: 19.08.2024

25.02.25 ж. баспаға түсті.

5.03.25. ж. түзетулермен түсті.

15.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Құттымұратова, Б.А. «Көк бөрі» концептісінің түркі халықтары тіліндегі орны: қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдеріндегі лингвомәдени салыстырмалы талдау [Мәтін] / Б.А. Құттымұратова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025.- №1 – Б.56-60 <https://doi.org/10.55956/SOFH7424>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).